

FERDO ČULINOVIĆ

NOVO DJELO O ŽIVOTU I RADU VALTAZARA BOGIŠIĆA

O životu i radu ovog najvećeg jugoslavenskog pravnika iz prošlog stoljeća, najistaknutijeg pobornika na sakupljanju i proučavanju naših pravnih narodnih običaja, o trudeniku na izradi poznatog »Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru«, o Valtazaru Bogišiću pisano je do sada više djela, bilo narativno-deskriptivne prirode, bilo naučno-analičkog karaktera s ciljem da se naša i svjetska javnost поблиže upozna s likom i opusom ovog istaknutog pravnika. Pregledom bibliografskih podataka o tim radovima čitalac će doći do zaključka, koji za nas nije sasvim zadovoljavajući, a to je, naime, konstatacija da su o Valtazaru Bogišiću do sada više pisali strani negoli domaći, jugoslavenski naučni radnici. Ali i pored radova poljskog pravnog historičara Stanislava Borowskog, njemačkog pravника Karla Dickela, prof. Aleksandra Solovjeva, talijanskog pravnog historičara Antonija Zocco - Rosa, a s naše strane djela Vatroslava Jagića, Marka Kostrenčića, Nike S. Martinovića, Lazara Mišukovića, Ivana Strohala, Nade Beretić, Milenka R. Vesnića, Đorđa Tasića i Koste Vojnovića (i drugih), preostaje ipak činjenica da sve do sada nije bilo jednog potpuno sistematskog, cjelovitog rada o životu i životnom djelu Valtazara Bogišića. Tu prazninu popunio je Werner G. Zimmermann, istaknut, temeljit i po svojoj stručnosti za to pozvani naučni radnik iz Švajcarske.

Zimmermann je nakon višegodišnjega rada i (kako sam uvodno ističe) poslije dugog naučnoistraživačkoga nastojanja ne samo po arhivama nego i u raznim ustanovama, pa čak i anketnim nastojanjem po našim krajevima, dovršio i objavio veoma dokumentovano, temeljito i objektivno naučno, veoma zanimljivo napisano djelo »VALTAZAR BOGIŠIĆ - 1834-1908« (Ein Beitrag zur südslavischen Geistes und Rechtsge-

schichte im 19. Jahrhundert). To djelo (objavljeno u izdanju Franza Steinera u Wiesbadenu, 1962.) obuhvata 530 stranica, sa veoma mnogo dokumenata i podataka kojima je autor – pored svoje objektivne kritičke analize – dao veoma značajan, nov doprinos ne samo za bolje poznavanje života i rada Valtazara Bogišića nego i za temeljitije upoznavanje rada na prikupljanju narodnih pravnih običaja kod nas u prošlom stoljeću. Zimmermannovo djelo, rađeno s temeljitim poznavanjem naših društvenih prilika i ljudi, predstavlja nam autora kao odličnog poznavaoa životne sredine naroda naših zemalja uopće, a napose Dalmacije, Crne Gore i Hrvatske. Zimmermann je svoj zadatak obavio savjesno, temeljito, dubokim poznavanjem svih onih faktora koji su bili relevantni za život i rad našeg V. Bogišića.

Nije slučajno što Zimmermann na uvodnom mjestu svoje knjige ističe kako je punih pedeset godina trebalo od smrti Valtazara Bogišića da se u jugoslavenskoj literaturi pojavi prva veća studija o njemu, i to iz pera pravnog historičara Aleksandra Solojeva, a malo zatim i radnja Dušana D. Vuksana, izdavača crnogorskog časopisa »Zapisi«. Nije mnogo pohvalna za naš naučni svijet ni Zimmermannova konstatacija o »razmjerno slabom i ne mnogo dubokom zanimanju za Bogišića...«, koje se ispoljava u Jugoslaviji (str. 1. Zimmermannova djela). Zimmermann to nastoji pravdati tadašnjim ratovima, političkim sukobima i krizama koje su vladale kod nas, napose od aneksije Bosne i Hercegovine i dr. Ipak k ovim eufemističkim razlozima taktičkog autora mi bismo dodali da pri tom – činjenica ostaje činjenica. Nije li ovaj propust karakterističan za naš svijet koji je navikao da se priznanja daju samo mrtvima, i to – s priličnim vremenskim zakašnjenjem?!

Kao što i sam naslov pokazuje (Ein Beitrag zur südslavischen Geistes und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert) Zimmermannovo djelo daleko prelazi okvire i karakter jedne biografske radnje. Podijeljeno u osam sistematski, ali i hronološki razrađenih poglavlja (s dodatnim dijelom o tekstovima nekih najvažnijih fragmenata iz Bogišićevih radova), Zimmermann je u ovom djelu dao obiman, iscrpan i svestran analitički pregled o Bogišiću, ali i o sredini u kojoj je živio i radio, te o raznim strujanjima koja su uticala na Valtazara Bogišića, utičući na formiranje njegove ličnosti kao čovjeka i kao naučnog radnika, te napose i kao uvaženog člana javnog života i političkog previranja u našem narodu u 19. vijeku.

Zimmermannovo djelo predstavlja skladnu cjelinu, u kojoj se pored mnogih, dokumentacijom i podacima bogatih biografskih elemenata o Valtazaru Bogišiću daje ujedno i objektivna slika stanja iz kojega su nikla djela ovog našeg istaknutog čovjeka. Zimmermannova knjiga je, pored sve svoje jasne naučne temeljitosti, pisana lakim jezikom, naučnom metodom, a što je najvažnije – s dubokim poznavanjem i samog Bogišića i njegovog rodnog kraja, kao i drugih sredina gdje je Bogišić djelovao.

Iako je ovo djelo pisano prvenstveno po hronološkom kriteriju, te stoga Zimmermann obrađuje život i rad V. Bogišića redoslijedom njegovog životnog razvitka, ipak Zimmermann nije zaboravio i na unutrašnju povezanost onih elemenata koji upućuju na njegov smisao za sistematičnost. Na taj način Zimmermannovo je djelo obrada niza historijskih fakata, ali i analiza međusobno povezanih činjenica koje su relevantne za bolje poznavanje života i rada V. Bogišića.

Počinjući s biografskom stranom Zimmermann se osvrnuo najprije na godine djetinjstva i rane mladosti V. Bogišića. U prvom svom poglavlju (»Mladost i prvo obrazovanje«) Zimmermann slika Cavtat i njegove prilike u prvoj polovini prošloga vijeka, razotkriva čitaocu sredinu iz koje je nikao V. Bogišić; a može se konstatovati da je autoru zaista uspjelo da na osnovu mnogih dokumentarnih podataka (od kojih mnogi i nisu bili – barem ne dovoljno – poznati) osvjetli Dubrovnik i ovaj »stari Dubrovnik« za djetinjstva i rane mladosti Valt. Bogišića. Taj Zimmermannov rad predstavlja prema tome pregled i analizu društveno-ekonomskog, kulturnog i političkog stanja u ovom dijelu naše zemlje za spomenuti period.

U drugom poglavlju Zimmermann razrađuje »univerzitetske godine« Valtazara Bogišića. Autor je pri tom temeljitom brižljivošću pratio razvitak mladog Bogišića za vrijeme njegovog naukovanja u Padovi, Beču, Berlinu, Parizu, Münchenu i dr. Zimmermann nije propustio pri tom da se osvrne i na ljude koji su imali snažan uticaj na Bogišića, dakle koji su i sami bili tvorci njegovog kasnijeg naučnog lika.

U trećem poglavlju Zimmermann govori o »austrijskoj službi« Valt. Bogišića. Ne zapadajući pri tom u iskušenje da zastane na birokratskim elementima tih godina života Valt. Bogišića, Zimmermann je rađe pri tom ukazao na one faktore koji su bili od osobitog utjecaja na mladog Bogišića i usmjeravali ga u daljem njegovom usponu. Zato Zimmermann tu razlaže Bogišićeve veze s istaknutim protagonistima jugoslavenskog kulturnog i političkog života i analizira kako su pojedini od njih uticali na formiranje ličnosti i značaja V. Bogišića. Zimmermann se zato zadržava na dokumentarnoj analizi uticaja koji su na Bogišića tada vršili ne samo biskup Strossmayer nego niz drugih prvaka: dubrovačkoga grofa Medu Pucića, Ivana Kukuljevića, Đuru Daničića, Jovana Gavrilovića, Vatroslava Jagića itd. Zahvaljujući uticaju tih ljudi, Bogišić je već u tom razdoblju svoga života krenuo putem kojim će se zatim afirmirati kao naučnik svjetskoga glasa, napose u prikupljanju i razradi narodnih pravnih običaja u Južnih Slavena.

U trećem poglavlju (»Russland«) Zimmermann (str. 116–157) opisuje Bogišićev boravak i rad u carskoj Rusiji. Na osnovu prikupljenih dokumenata utvrđuje Bogišićev progresivni karakter, njegovu osudu reakcionarnosti carskog režima s kojim i sam dolazi u oštar sukob, što ga prinudava da prekine čak i svoja predavanja na univerzitetu u Odesi. Bogišić se tu ispoljio kao slavenofil i Jugoslaven koji simpatizira s tada-

šnjim naprednim pokretom u carskoj Rusiji, ali ga to dovodi do sukoba s oficijelnim faktorima, koji tendenciozno iskorištavaju jedan Bogišićev prijekor upućen jednom odeskom studentu zbog njegovog vladanja u predavaonici. Nakon toga Bogišić odlazi u Crnu Goru.

Družeci se s ruskim »narodnjacima« (Ivanov-Zeludkovim) i nekim bugarskim nacionalnim revolucionarima (napose Petrom Odžakovim, Ljubenom Karavelovim i dr.) Bogišić je prionuo uskoro da radi na prikupljanju pravnih narodnih običaja. Ugledajući se na Jakoba Grimma, Valtazar Bogišić pri tom kreće stopama historijske pravne škole. Prikupljajući tako pravne običaje naroda Južnih Slavena, nastoji da iznađe srčiku »zdravog prava« koje mora biti usklađeno s narodnim pravnim shvatanjem. Bogišić tada još nije uočavao klasni karakter i klasnu suštinu prava, ali usprkos tome nedostatku ipak se mora priznati da je bila zdrava njegova tendencija da od propasti i zaborava sačuva ono »što narod misli da je pravo i pošteno«. Budući zakonodavac morao bi se (kako je naglašavao Valt. Bogišić) ugledati na to narodno pravno shvatanje. Tome principu Valt. Bogišić ostao je vjeran i u kasnijem svom djelovanju, napose pri razradi njegovog najznačajnijega djela – crnogorskog Opšteg imovinskog zakonika (od 1888. godine).

Bogišić je za svoje nastojanje oko prikupljanja narodnih pravnih običaja imao obilnu podršku kod svojih uglednih prijatelja, napose kod đakovačkog biskupa Strossmayera, prvog predsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Franje Račkoga i drugih. Ugledni poljski javni radnik Waclav A. Maciejowski, saznavši za ovo Bogišićevo nastojanje, napisao je Valtazaru Bogišiću (1867) oduševljeno pismo kojim ga na to djelo podstiče i uvelike hvali. Priznanje tog uglednog poljskog pravnog historičara uvelike je podsticalo Bogišića na njegov dalji rad na tome području. Radeći na tome, Bogišić je prikupio mnoštvo materijala o narodnim pravnim običajima, te bi svakako bilo preporučljivo da se danas još raspoloživa građa (u njegovom Muzeju u Cavtatu) pregleda i, ako nije sve objavljeno, da se poradi i na tome.

Zimmermann je s naročitom pažnjom razradio Bogišićev lik kao saradnika na našem nacionalnom pitanju, kao pobornika za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje naroda jugoslavenskih zemalja. Pri tom Zimmermann objavljuje i neke nove podatke o Bogišićevim vezama s više istaknutih tadanjih naših javnih radnika. Autor slika s mnoštvom podataka te Bogišićeve odnose i veze s mnogim protagonistima našeg kulturnog i političkog života. Pri tom on navodi Strossmayera, Račkoga, Stojana Novakovića, Jovana Gavrilovića, Luku Zore, Tadiju Smičiklasi, Mičata Stojanovića, Milana Milićevića, Aleksandra Sandića, Ljubena Karavelova, Vuka Vrčevića, Stjepana M. Ljubišu i dr.

Posebno mjesto Zimmermann je u tome dao Bogišićevom kontaktu s tadašnjom naprednom našom omladinom. Kao prvi predsjednik bečkog akademskog kluba »Velebit« Bogišić je vođen svojim jugoslavenstvom živo radio na fuziji hrvatskog akad. kluba »Velebit« sa srpskim klubom

»Zora«. Kada je konačno takvo nastojanje uspjelo, Bogišić je na fuzio-
noj skupštini obaju društava održao politički rječit, objektivno doku-
mentovan i argumentovan govor u prilog ujedinjavanja naroda jugosla-
venskih zemalja. Udarajući protiv »naslijedenog nacionalnog dualizma«
(pod čime je Bogišić mislio na tradicionalnu našu podjelu na Srbe i
Hrvate), Valt. Bogišić je pozvao našu javnost da se oslobodi haštinjenih
prepreka i da poradi živo na nacionalnom ujedinjavanju, jer samo u to-
me je spas za sav naš narod (str. 76). Bogišić se aktivno nije bavio po-
litikom; on je bio naučni radnik, ali kako po ovom svom životnom inte-
rešu, napose istražujući »narodno pravo«, tako i s obzirom na tadašnje
živo previranje u našim zemljama, on se nije povlačio i nije zatajivao
svoj jugoslavenski karakter, nego ga je u mnogim prilikama vidno isti-
cao i zalagao se za narodne interese, kada i gdje je to bilo potrebno u
skladu s njegovim naučnim stvaralaštvom.

U petom poglavlju Zimmermann je razradio Bogišićevu »crnogorsku
misiju«. Kodifikatorski rad oko crnogorskog Opšteg imovinskog zakoni-
ka predstavlja centralno, glavno životno djelo Valtazara Bogišića. Njemu
je Bogišić posvetio najviše svojih intelektualnih snaga i po tome je djelo
Bogišić ušao u svjetsku sferu. Tom njegovom djelu prethodio je obiman
rad na izučavanju narodnih pravnih običaja i tako pripremljen prihvatio
je vrlo rado mandat za kodifikaciju crnogorskog imovinskog zakonika.
Bogišić je u tu svrhu napustio Petrograd sredinom januara 1873. i go-
dinama kontinuirano, temeljito i svestrano proučavao narodne pravne
običaje po Crnoj Gori. Kodificirajući zbornik imovinskog prava za Crnu
Goru konzultirao je na taj način narod, ispitujući što on misli o dru-
štvenim relevantnim odnosima i pravnim pravilima. Nije bilo lako uvje-
riti ni knjaza Nikolu, a ni neke uticajne krugove na Cetinju, da ovaj le-
gislativni mandat Bogišić neće vršiti po ustaljenim metodama starijih
zakonodavaca, napose u zapadnom svijetu. Pobijedilo je njegovo gledi-
šte da se prije samog zakonodavnog posla u užem smislu prethodno
zapitaju narodne mase za mišljenje o tome. Uporedo s razašiljanjem svog
»kvestionarija« s upitima o narodnim običajima Bogišić je saradivao u
tom legislativnom radu s jednim użim odborom, u koji je knjaz (s Bogi-
šićevim pristankom) pozvao najistaknutije tadanje crnogorske prvake
(serdara Jolu Piletića, Đuru Matanovića, Marka Miljanova, Đuru Cero-
vića, popa Iliju Plamena i Visariona Ljubišu). Bogišić je sistematski
proučio i dotadašnje pravne izvore, počevši od propisa objavljenih za
vlastike Petra I do Zakonika knjaza Danila, te pravnih propisa koje je
dotle izdala crnogorska država za vlade knjaza Nikole. Putovanje po
selima i zaselcima Crne Gore pružilo je Bogišiću prilike da se raspitiva-
njem kod starijih Crnogoraca obavijesti o karakteristikama koje su mu
se ukazivale značajnima za ozakonjivanje imovinskog zakonika. Obila-
zeći narod radi temeljitijeg upoznavanja njegovih pravnih naziranja
Bogišić je prelazio i u susjednu Hercegovinu, kao i u onaj dio crnogor-
skog područja koji je tada još bio pod turskom vlašću. Bogišić sam priča
kako je pri tome imao neprilika od strane turskih državnih vlasti, ali

od većih neugodnosti spašavala ga je činjenica što se znalo da je on državni savjetnik carske Rusije, a »turski činovnici – piše Bogišić – niko ga se više nisu bojali negoli Rusa...«

U svom nastojanju da se svestrano upozna s narodnim pravnim shvaćanjem i da prouči sve što može biti relevantno, što je od koristi za njegovo djelo, Bogišić je putovao i po drugim našim krajevima, boravio je dugo i u Zagrebu, a svoju anketu o narodnim pravnim običajima provodio je i u samom Beču, naravno među tamošnjim našim ljudima. Boraveći iz istih razloga u Beogradu (1873), Bogišić je u redovima odgovornih srbijanskih državnika (napose kod Jovana Ristića) izazvao misao o potrebi revizije srbijanskog Gradanskog zakona, kako to sam Bogišić javlja knjazu Nikoli iz Beograda u svom izvještaju o tome putu.

Radeći na tom opsežnom zakonodavnom radu, Bogišić nije zanemario ni druge svoje naučne zadatke. Uporedo s preparatornim radovima u vezi s kodifikatorskim radom Bogišić je tih godina posjetio Pariz i Beč, gdje je prikupljao dokumentaciju za više svojih djela, a posebno treba naglasiti da je kao rezultat tih istraživanja Bogišić 1873. publikovao dokumente u vezi s urotom Zrinjsko-Frankopanskom. Vrlo je vjerojatno da je za tih svojih brojnih putovanja (Beč, Pariz, Berlin, Carigrad i Petrograd) vršio i dosad još neistražene zadatke povjerljive diplomatske prirode, očito prema mandatu i direktivama knjaza Nikole, a u interesu Crne Gore.

Zanimivo je da se na Bogišića 1878. (za Pariške svjetske izložbe) obratio japanski zamjenik ministra finansija s molbom da mu objasni neke principijelne stavove u svom kodifikatorskom radu na izradi crnogorskog imovinskog zakonika. Bogišić ističe u jednom svom kasnijem pismu kako su njegova izlaganja imala uticaja na kasniju japansku kodifikaciju, što je on (1882) sa čuđenjem ustanovio pregledavši prvi projekat Zakonika za Japan (str. 184. i dalje).

Prijedlog imovinskog zakonika Bogišić je pripremio tako da je 9. juna 1881. započela prva rasprava o tome u Senatu na Cetinju. Još punih šest godina trajao je dalji Bogišićev rad na redakciji zakonodavnog prijedloga, a pri tome je Bogišić brižljivo istraživao podesnost svake norme do u njene najsitnije detalje. Nakon što je 1882. preradio svoj prvi prijedlog redakcije, Bogišić je prerađeni tekst preveo na njemački jezik, te je pođ jesen 1883. u Berlinu sa dva svoja prijatelja (njem. profesori Karl Dickel i N. Neubauer) ponovno ispitao svaki propis, a o tome pripremnom radu sastavio je i detaljan protokol. Ovaj (na njemačkom pisani zapisnik) pruža živu sliku Bogišićevog temeljitog nastojanja s ciljem da redakcija bude što uspješnija, kao i razjašnjenje nekih važnijih pitanja sa područja te kodifikacije. Tako se na tim berlinskim sastancima uveliko raspravljalo npr. o pitanju – da li pravni običaj može derogirati i sam pisani propis i dr.

Nakon tako brižljivo pripremljene konačne redakcije prijedloga za taj zakon Bogišić je 1884. i 1885. svoj prijedlog predao posebnoj knjaževoj komisiji, a nakon što je izvršio izvjesne prerade, koje mu je sa-

vjetovala ova komisija, Bogišić je početkom jula 1885. predao svoj tekst samom knjazju. Njegov prijedlog razmotrila je nova komisija s knjazom Nikolom na čelu i nakon što je (na 35 sjednica) Bogišićev prijedlog bio usvojen, odlučeno je da Bogišić izvrši konačnu redakciju i da se prijedlog štampa.

Opći imovinski zakonik za Kneževinu Crnu Goru objavio je knez Nikola 25. marta 1888. na vrlo svečani način pred članovima vlade, diplomatskim korom, senatorima, članovima Vrhovnoga suda i drugim istaknutim prvcima tadašnje Crne Gore. U govoru koji je knez Nikola tom prilikom održao narodu sakupljenom pred manastirom na Cetinju on je naglasao ogroman značaj koji taj zakonik ima za dalji razvitak Crne Gore kao sređene države u kojoj »vlada red i mir«. Tom prilikom javno je zahvalio Valtazaru Bogišiću, istakavši njegove ogromne zasluge što je Crna Gora dobila zakonik ovakve temeljitosti i obradnosti.

Zanimivo je da Bogišić nije nikad napisao komentar za svoje djelo. On je sam istakao kasnije u jednom svom pismu kako smatra upravo smiješnim da se zakoniku, koji je rađen na osnovu narodnog shvatanja piše još i komentar. Zakonik koji je rađen na osnovu onoga što »narod misli da je pravo i pošteno« ne treba nikakvog komentara, jer ga narod zna i razumije.

Po završetku tog značajnog djela Bogišić se opet posvetio daljem naučnom radu, a poseban interes njegovog istraživačkog i analitičkog rada zauzimao je razvitak porodice u našim krajevima, napose razvitak zadruga. Ali Opći imovinski zakonik ostao je naročitim objektom njegovih naklonosti. Ni knjaz Nikola nije zaboravio zasluge Bogišića za taj kodeks, te mu je u oktobru 1892. ponudio da se primi dužnosti crnogorskog ministra pravde. Knjaz Nikola imao je pri tom u vidu još jednu stvar: Opći imovinski zakonik počeo se primjenjivati, a najpozvaniji faktor za koordinaciju u takvom radu bio je Valtazar Bogišić. Kao ministar pravde Bogišić je proveo modernizaciju pravosuđa u Crnoj Gori, prolazio je Crnom Gorom da savjetuje sudije za njihov rad u primjeni tog zakonika. Objašnjavao im je neke norme zakonika i njegov opći smisao. Kao ministar redigirao je i neke druge zakonske propise, među kojima napose i Zakon o vanbračnoj djeći i dr. U daljem svom kodifikatorskom radu Bogišić je u crnogorsko pravo unio nove elemente moderniziranog pravnog života, uklanjajući iz crnogorskog prava zastale i reakcionarne norme koje više nisu bile u skladu s novim životnim prilikama. Bogišić se pokazao vrlo uspješnim ne samo kao kodifikator nego i kao ministar, naročito u mnogim uspješno riješenim zadacima, koje mu je davao knez Nikola i u samoj Crnoj Gori i u više značajnih diplomatskih misija u inozemstvu.

U sedmom poglavlju (»Posljednji decenij«) Zimmermann slikovito i mnogim dokumentima osvjetljeno daje pregled i analizu zadnjih godina i rada Valtazara Bogišića. Sve do svoje smrti (24. aprila 1908. u Rijeci) Bogišić je revno radio na nizu novih naučnih radova, pri čemu

valja istaknuti njegovu zaslugu za objavu dubrovačkog »Liber statutorum Civitatis Ragusii compositus anno 1272«. Iako već teško bolestan, on je ipak u proljeću 1908. boravio u Beču, gdje je s Konstantinom Jirečekom i Vatroslavom Jagićem pravio planove za nove dalekosežne naučne radove. No smrt ga je u tome zaista prerano zaustavila.

U osmom, završnom poglavlju ove knjige Zimmermann je dao analizu i ocjenu životnog opusa Valt. Bogišića i kao pravnog učenjaka i kao kodifikatora i kao javnog radnika. Zimmermann nam predstavlja Bogišića kao pravnika raščlanjujući njegov odnos prema historijskoj pravnoj školi, napose ilustrirajući njegovu osnovnu koncepciju u pogledu istraživanja slavenskih prava. Predstavlja nam ga kao etnologa, ističući njegove zasluge na području pravnog folkloru, te zaključno utvrđuje njegovo mjesto kao pravnog učenjaka i u jugoslavenskoj i u svjetskoj pravnoj nauci. Govoreći o Bogišiću kao kodifikatoru Zimmermann povezuje Bogišićev rad s osnovnim postavkama historijske pravne škole, ističe njegovu zakonodavnu terminologiju i način obrade, naročito podvlači sretno usklađivanje zakona i običaja, te na kraju ukazuje na sistematizaciju njegovog osnovnog djela – Općeg imovinskog zakonika. Pišući o Bogišiću kao javnom radniku Zimmermann podvlači znanstvenu osnovu njegovog socijalno-političkoga rada, a naročito ističe Bogišićeve zasluge za unapređivanje i modernizaciju državnog života, odnosno organizaciju pravnog života u Crnoj Gori.

Zimmermannovo djelo predstavlja dokumentima bogat, veoma temeljit rad o našem velikom pravniku. Ovaj rad zaslužuje da bude čitan, a za našu jugoslavensku javnost od posebnog je značaja.